

دانشکده فقه و حقوق

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد فقه مقارن و حقوق خصوصی اسلامی

تعدیل قرارداد در فقه مذاهب اسلامی و حقوق ایران

استاد راهنما: دکتر مرتضی چیت سازیان

استاد مشاور: دکتر محمد عادل ضیائی

دانشجو: میثم محمدی

تابستان ۱۳۹۶

(این پایان نامه متعلق به دانشگاه مذاهب اسلامی است و هرگونه کپی برداری از آن منوط به اجازه دانشگاه می باشد.)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

یا رب دل ما را تو به رحمت جانده درد همه را به صابری درمان ده
این بنده چه داند که چه می باید جست داننده تویی هر آنچه دانی آن ده
سلام و درود بر نبی مکرم اسلام، حضرت محمد (صلی الله علیه و آله و سلم)

که انگیزه خلقت است و آئینه ذات

و صلوات بر خاندان پاک و مطهرش

که وجودمان وامدار وجودشان است

ماحصل آموخته‌هایم را تقدیم می‌کنم به آنان که مهر آسمانی‌شان آرام‌بخش آلام زمینی‌ام است

به استوارترین تکیه‌گاهم، دستان پرمهر پدرم

به سبزترین نگاه زندگی‌ام، چشمان سبز مادرم

که هر چه آموختم‌ام در مکتب عشق شما آموختم و هر چه بکوشم قطره‌ای از دریای بیکران مهربانی‌تان را
سپاس نتوانم بگویم.

امروز هستی‌ام به امید شماست و فردا کلید باغ بهشتم رضای شما

ره‌آوردی گران‌سنگ‌تر از این ارزان نداشتم تا به خاک پایتان نثار کنم، باشد که حاصل تلاشم نسیم گونه
غبار خستگی‌تان را بزداید.

بوسه بر دستان پرمهرتان

تقدیر و تشکر

شکر شایان نثار ایزد منان که توفیق را رفیق راهم ساخت تا این پایان‌نامه را به پایان برسانم.

معلمانم مقامت ز عرش برتر باد همیشه توسن اندیشه‌ات مظفر باد

مصدق «من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق» بسی شایسته است از جناب آقای دکتر مرتضی چیت‌سازیان

به‌عنوان استاد راهنما که همواره نگارنده را مورد لطف و محبت خود قرار داده‌اند، کمال تشکر را نمایم.

و نیز مراتب سپاس و قدردانی خویش را از جناب آقای دکتر محمد عادل ضیائی که از هیچ کمکی در این

عرضه بر من دریغ نمودند و زحمت مشاوره‌ای این پایان‌نامه را بر عهده گرفتند، عرضه دارم.

همچنین از کارکنان فداکار و محترم کتابخانه دانشگاه مذاهب اسلامی، به‌ویژه آقایان حسین سرمد محمدی،

رسول جزینی و خالد خوجملی نیز نهایت تشکر را دارم که با تلاش‌های خود اینجانب را در تهیه منابع این

اثر همراهی نموده‌اند.

چکیده

تعدیل قرارداد در حقوق ایران از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و حقوقدانان و فقهاء در مباحث خود به آن پرداخته‌اند. تعدیل در اقسام مختلفش مثل تعدیل قراردادی، تعدیل قانونی و تعدیل قضائی راه گشای بسیاری از عقود و قراردادهاست. تعدیل قرارداد جهت عادلانه ساختن قرارداد و تأمین مصالح اجتماعی و حمایت از فرد زیان‌دیده وضع می‌شود. در زمینه مبانی فقهی و حقوقی تعدیل قرارداد به مواردی اشاره شده که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

قاعده لا ضرر، قاعده عسر و حرج، نظریه غبن حادث و نظریه شرط ضمنی از جمله این موارد است که هر کدام مبانی و مستندات از قبیل قرآن، سنت، اجماع و عقل دارند.

در بحث از «فسخ عقد اجاره به لحاظ عذر حادث» در قاعده عسر و حرج، بین مذاهب اهل سنت اختلاف نظر وجود دارد و آن این‌که نظریه تغییر اوضاع و احوال در فقه حنفی در مورد اجاره پذیرفته شده و معتقدند عقد اجاره به واسطه‌ی حدوث عذر منحل می‌شود، زیرا اگر مفاد عقد در صورت تحقق عذر نیز الزام‌آور باشد، این مورد ضرر ناخواسته‌ای را به صاحب عذر تحمیل می‌کند اما در فقه مالکیه نظریه عذر صراحتاً پیش‌بینی نشده ولی تحت عنوان «اسباب انفساخ عقد اجاره» مواردی دیده می‌شود که با مصادیق عذر در فقه حنفیه نزدیک است و مالکی‌ها نیز معتقدند اجاره در صورت حدوث عذر منفسخ می‌شود ولی از نظر شافعی‌ها اجاره همانند بیع عقدی لازم است و استدلال آن‌ها این است که همان‌گونه که بیع الزام‌آور است و به بهانه‌ای جز توافق اراده‌ی طرفین قابل فسخ نیست، عقد اجاره نیز نمی‌تواند به بهانه‌ی مشکل یا ضرری شدن آن برای یکی از طرفین فسخ شود. حنبلی‌ها نیز در این زمینه اجاره را از جمله عقود لازمه می‌دانند که به واسطه‌ی حدوث عذر یا مانع فسخ نمی‌شود. ضمناً ضمانت اجرای نظریه تعدیل قرارداد به تفصیل بیان شده است.

لذا برای روشن‌تر شدن موضوع لازم بود تا مطالبی بیان شود. بنابراین در فصل اول به بحث درباره پیشینه و مفهوم تعدیل قرارداد، اقسام تعدیل قرارداد و ماهیت حقوقی آن پرداخته شد، در فصل دوم مبانی فقهی تعدیل قرارداد به همراه مدارک و مستندات آن‌ها آورده شد و در فصل سوم به مبانی حقوقی، قلمرو، شرایط و آثار تعدیل قرارداد پرداخته شده است.

واژگان کلیدی: تعدیل قرارداد، مبانی تعدیل، تورم، فسخ، شرط ضمنی، عسر و حرج.

فهرست مطالب

عنوان

مقدمه	۱
الف: بیان مسأله تحقیق	۳
ب: اهمیت و ضرورت تحقیق	۴
ج: اهداف تحقیق	۵
د: سؤال‌های تحقیق	۵
ه: فرضیه‌های تحقیق	۵
و: پیشینه تحقیق	۶
ز: روش تحقیق	۷
ح: قلمرو تحقیق	۷
ط: ساختار تحقیق	۷
فصل اول: مفاهیم و کلیات	۹
بخش اول: پیشینه و مفهوم تعدیل قرارداد و واژه‌های مرتبط با آن	۱۰
مبحث اول: پیشینه تعدیل قرارداد در فقه	۱۰
مبحث دوم: مفهوم تعدیل	۱۱
گفتار اول: معنای لغوی تعدیل	۱۲
گفتار دوم: معنای اصطلاحی تعدیل	۱۵
مبحث سوم: قرارداد و مفاهیم مرتبط با آن	۱۵
مبحث چهارم: تعریف تعدیل قرارداد	۲۱

- ۲۱..... مبحث پنجم: تئوری عدم پیش‌بینی
- ۲۲..... گفتار اول: مفهوم و ماهیت حقوقی تئوری عدم پیش‌بینی
- ۳۱..... گفتار دوم: شرایط لازم برای اعمال تئوری عدم پیش‌بینی
- ۳۱..... گفتار سوم: آثار تئوری عدم پیش‌بینی
- ۳۴..... بخش دوم: اقسام تعدیل قرارداد
- ۳۴..... مبحث اول: تعدیل قراردادی
- ۳۵..... گفتار اول: پیش‌بینی تعدیل به هنگام انعقاد قرارداد
- ۴۳..... گفتار دوم: پیش‌بینی تعدیل در حین انعقاد قرارداد
- ۵۱..... مبحث دوم: تعدیل قانونی
- ۵۲..... گفتار اول: تعدیل مستقیم توسط قانون
- ۵۳..... گفتار دوم: تعدیل قرارداد به حکم قانون توسط قاضی
- ۵۶..... مبحث سوم: مفهوم تعدیل قضایی و نسبت آن با اصل آزادی اراده در قراردادها
- ۵۶..... گفتار اول: مفهوم تعدیل قضایی
- ۵۹..... گفتار دوم: نسبت اصل آزادی قراردادی با تعدیل قضایی
- ۶۱..... گفتار سوم: عوامل محدودکننده اصل آزادی قراردادی و جایگاه تعدیل در آن
- ۶۵..... بخش سوم: ماهیت حقوقی تعدیل قرارداد
- ۶۶..... مبحث اول: تعدیل قرارداد به‌عنوان یکی از استثنائات قاعده لزوم قراردادها
- ۶۷..... مبحث دوم: تعدیل قرارداد به‌عنوان یکی از آثار عقد
- ۶۷..... مبحث سوم: تعدیل قرارداد به‌عنوان نوعی اداره عقد
- ۶۸..... مبحث چهارم: تعدیل قرارداد به‌عنوان یکی از شیوه‌های جبران خسارت

- ۶۸..... مبحث پنجم: موارد قریب به تعدیل قرارداد
- ۶۹..... گفتار اول: احتکار
- ۷۱..... گفتار دوم: ربا
- ۷۲..... گفتار سوم: «قیمت شکنی یا ارزان‌فروشی موقت»
- ۷۴..... فصل دوم: مبانی فقهی تعدیل قرارداد
- ۷۵..... بخش اول: قاعده لا ضرر
- ۷۵..... مبحث اول: مدارک و مستندات قاعده
- ۷۵..... گفتار اول: کتاب
- ۷۸..... گفتار دوم: سنت
- ۸۰..... گفتار سوم: اجماع
- ۸۰..... گفتار چهارم: عقل
- ۸۱..... مبحث دوم: معنا و مفهوم ضرر و ضرار
- ۸۱..... گفتار اول: معنای ضرر و ضرار
- ۸۳..... گفتار دوم: مفهوم لا ضرر
- ۸۳..... مبحث سوم: پذیرش حاکمیت قاعده لا ضرر از دیدگاه قانون مدنی
- ۸۶..... بخش دوم: قاعده عسر و حرج
- ۸۶..... مبحث اول: مفهوم عسر و حرج
- ۸۶..... گفتار اول: مفهوم عسر
- ۸۷..... گفتار دوم: مفهوم حرج
- ۸۸..... مبحث دوم: انواع حرج

- مبحث سوم: مستندات و مبانی قاعده نفی عسر و حرج ۹۰
- گفتار اول: کتاب ۹۰
- گفتار دوم: سنت ۹۳
- گفتار سوم: اجماع ۱۰۱
- گفتار چهارم: عقل ۱۰۲
- گفتار پنجم: قیاس ۱۰۵
- مبحث چهارم: شرایط استناد به قاعده نفی عسر و حرج ۱۱۱
- مبحث پنجم: نفی عسر و حرج در قوانین ایران ۱۱۳
- بخش سوم: نظریه غبن حادث ۱۱۵
- مبحث اول: مفهوم غبن حادث ۱۱۶
- مبحث دوم: مبنای خیار غبن در فقه ۱۱۷
- مبحث سوم: شرایط استناد به غبن حادث ۱۲۰
- مبحث چهارم: ضمانت اجرای غبن حادث ۱۲۳
- بخش چهارم: نظریه شرط ضمنی ۱۲۴
- مبحث اول: تبیین نظریه شرط ضمنی ۱۲۴
- مبحث دوم: مبنای نظریه شرط ضمنی ۱۲۶
- مبحث سوم: نقد دیدگاه نظریه شرط ضمنی و پاسخ به آن ۱۲۹
- مبحث چهارم: دیدگاه طرفداران نظریه شرط ضمنی ۱۳۱
- مبحث پنجم: شرط ضمنی در فقه ۱۳۲
- مبحث ششم: ضمانت اجرای نظریه شرط ضمنی ۱۳۵

۱۴۱	فصل سوم: مبانی حقوقی، قلمرو، شرایط و آثار
۱۴۲	بخش اول: مبانی حقوقی تعدیل قرارداد
۱۴۳	مبحث اول: دارا شدن غیر عادلانه
۱۴۷	مبحث دوم: نظریه سوءاستفاده از حق
۱۵۰	مبحث سوم: نظریه رفتار خلاف حسن نیت
۱۵۳	مبحث چهارم: نظریه علت
۱۵۶	بخش دوم: قلمرو شمول تعدیل قرارداد
۱۵۸	بخش سوم: شرایط استناد به نظریه تعدیل قرارداد
۱۵۹	مبحث اول: غیرقابل پیش بینی بودن حادثه
۱۶۱	مبحث دوم: اجتناب ناپذیر بودن حادثه
۱۶۲	مبحث سوم: عدم قابلیت انتساب حادثه به طرفهای عقد
۱۶۳	مبحث چهارم: دگرگونی اساسی اقتصادی در قرارداد
۱۶۴	بخش چهارم: ضمانت اجرای تعدیل قرارداد
۱۶۶	مبحث اول: تعدیل تعهدات قرارداد
۱۶۹	مبحث دوم: فسخ (انحلال) قرارداد
۱۷۴	نتیجه گیری
۱۷۶	پیشنهادها
۱۷۷	فهرست منابع

مقدمه

امروزه جهان هم چون بازار کوچکی شده است که عملکرد اقتصادی کشورها و عوامل مختلف دیگر در هر نقطه از جهان بر مسائل داخلی کشورها تأثیر می‌گذارد. بحران‌های شدید اقتصادی، تورم، کاهش ارزش پول، افزایش شدید بهای کالا، خدمات، نیروی انسانی و... انکارناپذیر است. در این بین مردم، با شرایط و حوادثی روبرو می‌شوند که پیش‌بینی آن‌ها، حتی برای انسان‌های باهوش هم غیرممکن است. بنابراین در قراردادهای زمان‌بر یا مستمر و یا عقود که فوری هستند ولی اجرای تعهد می‌بایست در طول زمان انجام گیرد، با مشکل روبرو خواهند شد.

بر این فرض اگر فردی اقدام به انعقاد قراردادی نماید و پس از چندی با بحران‌های شدید اقتصادی و تورم غیرمنتظره و یا حوادث دیگری مواجه شود که امکان اجرای تعهد برای او سخت و دشوار گردد، تکلیف چیست؟ آیا می‌بایست بنا بر اصالة اللزوم به همان عقد پایبند بماند یا اینکه راه‌کار دیگری هم وجود دارد؟ حال پس از پایان پرسش اصلی، برای روشن‌تر شدن موضوع، به بیان انواع تعدیل قرارداد می‌پردازیم. در نوع اول که به تعدیل قراردادی موسوم است طرفین به هنگام انعقاد قرارداد، شرط تعدیل و امکان هماهنگی عقد با شرایط استثنایی را پیش‌بینی می‌کنند. بدیهی است که در این صورت، با تغییر اوضاع و احوال، مشکلی برای طرفین ایجاد نمی‌شود.

در حالت دوم که بحث از تعدیل قانونی است مسأله آن‌قدر عمومی و بغرنج می‌شود که حتی به گوش قانون‌گذار هم می‌رسد، لذا مقنن با استفاده از قدرت خود و برای حفظ نظم عمومی و مصالح اجتماعی، دست به تصویب قانونی می‌زند که در جهت تعدیل قراردادهاست. به این‌گونه از تعدیل «تعدیل قانونی» می‌گویند.

در حالت سوم، نه شروطی جهت تعدیل از قبل پیش‌بینی شده است و نه قانون‌گذار بنا به مصلحت جامعه، اقدام به وضع قانون کرده است. در اینجا سؤال اصلی این است که آیا دادرس بنا به درخواست یکی از طرفین (متضرر) می‌تواند در جهت جلوگیری از فروپاشی پیمان، و اجتناب از عسر و حرج، اقدام به تعدیل قرارداد کند؟ اگر می‌تواند بر چه مبنایی؟ و اگر نمی‌تواند چرا؟

به این نوع از تعدیل که دادرس با استفاده از قواعد مورد قبول نظام حقوقی، یا با تفسیر اراده طرفین و یا ... اقدام به تجدیدنظر در مفاد قرارداد می‌نماید «تعدیل قضایی» گفته می‌شود.

هم‌چنین با توجه به جهانی‌شدن معاملات و روابط اقتصادی انسان‌ها، قراردادهای زمان‌بر و طولانی‌مدت معمولاً تحت تأثیر بحران‌های شدید اقتصادی، تورم و کاهش ارزش پول، افزایش شدید بهای کالا، خدمات و دستمزدها قرار می‌گیرند و متعاقدين با شرایط و حوادثی روبرو می‌شوند که پیش‌بینی آن‌ها حتی برای انسان‌های باتجربه و باهوش هم، غیرممکن می‌گردد. بنابراین اگر فردی اقدام به انعقاد قراردادی نماید و پس از مدتی با عوامل و حوادث مذکور مواجه گردد که اجرای تعهد برایش سخت و گران باشد و با خسارت فراوانی همراه گردد تکلیف چیست؟

بنابراین دانستن این مطلب که آیا تعدیل قرارداد در موارد مذکور امکان دارد یا نه، و اینکه در چه شرایطی تعدیل قرارداد انجام می‌گیرد، و اینکه آیا دادرس بنا به درخواست یکی از طرفین می‌تواند اقدام به تعدیل قرارداد نماید، مورد توجه قرار می‌گیرد و موضع این نوشتار نیز به همین منظور «تعدیل قرارداد در فقه مذاهب اسلامی و حقوق ایران» انتخاب گردیده است.

الف: بیان مسأله تحقیق

قرارداد به‌عنوان قانون طرفین آن می‌باشد ولی امروزه پیشرفت و تکامل بشری در زمینه‌های تکنولوژی، علمی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی، روابط حقوقی حاکم بر روابط انسان‌ها را متحول ساخته است و در این زمینه نهادهای حقوقی جدیدی به وجود آمده‌اند معاملات و تجارت الکترونیکی پا به عرصه وجود گذاشته و انسان‌ها از این طریق از یک طرف دنیا با طرف دیگر قرارداد، با همدیگر مبادرت به انعقاد قرارداد می‌نمایند و روزانه میلیاردها دلار سرمایه و ثروت به همین ترتیب در جهان مبادله می‌شود.

در این زمینه علم حقوق نیز نباید از قافله پیشرفت‌های مادی بشری عقب بماند بلکه باید با سایر پیشرفت‌های انسان حرکت نموده و با ارائه راه‌حل‌های نو، نیازها و مشکلات حقوقی جامعه بشری را مرتفع سازد.

اصولاً بحث از تعدیل قرارداد زمانی معنا دارد که تعادل و توازن میان تعهدات مقابل مخدوش شده باشد. طبیعی است که تصور چنین وضعیتی در قرارداد که میان انعقاد و تکمیل اثر آن فاصله‌ای نباشد، یا فاصله‌ی زمانی اندکی باشد، بسیار بعید است، درحالی‌که قراردادهای مستمر، همیشه آستن رویارویی با حوادثی هستند که می‌توانند تعادل تعهدات طرفین را مختل سازند. پس طبیعی است که هرگاه تعداد قراردادهای با اجرای طولانی مدت افزایش یابد، ضرورت بررسی تعدیل قرارداد نیز بیشتر شود. این در حالی است که امروزه بسیاری از قراردادهای مهم بین‌المللی یا ملی، همچون پروژه‌های بزرگ عمرانی و صنعتی و کشاورزی از این عقود می‌باشند و هرچه زمان می‌گذرد بر تعداد این قراردادها افزوده می‌شود. از سوی دیگر، هر چه عوامل خارجی تأثیرگذار بر قراردادهای مستمر بیشتر باشد، قراردادهای موضوع بحث آسیب‌پذیرتر بوده، در نتیجه، نیاز به بحث از بازبینی آن‌ها بیشتر احساس خواهد شد. نگاهی به وضعیت موجود نشان می‌دهد که هیچ‌گاه در گذشته عوامل خارجی تا این حد در قراردادهای خصوصی اشخاص تأثیر نداشته است. به‌علاوه، تأثیرات عمیق تصمیم‌گیری‌های سیاسی و اقتصادی و... دولتمردان کشورها بر قراردادهای خصوصی نیز غیرقابل‌انکار بوده و روزبه‌روز در حال افزایش است.

آنچه بیان شد حکایت از اهمیت بحث تعدیل قرارداد دارد.

ب: اهمیت و ضرورت تحقیق

تعدیل قرارداد معمولاً در قراردادهای طولانی مدت ضرورت دارد و تعدیل قرارداد جایی معنا دارد که تعادل و توازن میان تعهدات مقابل مخدوش شده باشد و امروزه به جهت توسعه همه‌جانبه در جهان و نیز در کشورها، قراردادهای عمرانی و غیر عمرانی برای پروژه‌های صنعتی و کشاورزی و عمران و آبادانی کشور منعقد می‌گردد. به جهت طولانی و زمان‌بر بودن اجرای آن‌ها، عوامل و حوادثی در خارج اتفاق می‌افتد که قراردادهای مذکور را تهدید نموده و آسیب جدی به آن‌ها وارد می‌آورد و در بازه‌ی زمانی حاضر، عوامل خارجی و حوادث پیش‌بینی نشده، بیشترین تأثیر را در قراردادهای خصوصی مردم دارند. امروزه جهان، دهکده‌ی واحد اقتصادی است که بحران اقتصادی در کشوری، اقتصاد کشور دیگر را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

بنابراین بحث و پژوهش درباره‌ی «تعدیل قرارداد» ضرورت داشته و می‌تواند نتایج راهگشایی در زمینه بحران قراردادی و مشکلات قراردادی مردم و حتی دولت‌ها داشته باشد و پژوهش در زمینه تعدیل قرارداد می‌تواند بستری مناسب برای حقوقدانان ایجاد نماید که قاعده یا قواعدی مناسب برای تعدیل قرارداد را نظریه‌پردازی و ایجاد نماید. همچنین به دادرس کمک می‌کند که با توجه به سکوت و خلأ قانونی و قراردادی، به کمک قاعده و نظریه موصوف نسبت به تعدیل قراردادها اقدام کنند و نیز بررسی انواع شروط تعدیل‌کننده‌ی قراردادی و میزان تأثیرگذاری و صحت و سقم هر کدام از آن‌ها در حقوق ایران می‌تواند نقش بسزایی برای مردم جهت تنظیم صحیح و دقیق قراردادهای طولانی مدت داشته باشد.

در نتیجه با بررسی دقیق نظریه «تعدیل قرارداد» می‌توان راهکاری ارائه داد که با مبانی حقوق کشور و مصالح اجتماعی سازگار بوده و بی‌عدالتی ناشی از اوضاع و احوال استثنائی خارجی را نیز از میان ببرد.

ج: اهداف تحقیق

با اشاره به این که این تحقیق به صورت تطبیقی انجام می شود، اهداف زیر برای آن متصور خواهد بود:

الف: بررسی دیدگاه مذاهب اسلامی پیرامون تعدیل قرارداد جهت سهولت کار محققینی که در این باب قصد پژوهش دارند.

ب: بررسی دیدگاه حقوق ایران حول موضوع تعدیل قرارداد و مطابقت دادن با نظریات فقهی و بیان نقاط ضعف و قوت و اصلاح احتمالی برخی مواد آن.

د: سؤال های تحقیق

۱- مبانی فقهی تعدیل قرارداد در فقه چیست؟

۲- مبنای تعدیل قرارداد در نظام حقوقی ایران چیست؟

۳- آثار و ضمانت اجرای تعدیل قرارداد چیست و در صورت عدم امکان تعدیل، وضعیت قرارداد چگونه می شود؟

ه: فرضیه های تحقیق

۱- قواعد «لا ضرر، عسر و حرج، غبن حادث و نظریه شرط ضمنی» از دیدگاه فقهی مبنای تعدیل قرارداد می باشند.

۲- مبنای تعدیل قرارداد در نظام حقوقی ایران «دارا شدن غیرعادلانه، سوءاستفاده از حق، رفتار خلاف حسن نیت و نظریه علت» است.

۳- در تعدیل قرارداد، اصلاح یا تغییر مفاد قرارداد طرفین، اولین اثر و ضمانت اجرا می باشد، و در صورت عدم امکان تعدیل (تغییر یا اصلاح قرارداد)، فسخ قرارداد به عنوان ضمانت اجرای دوم تعدیل قرارداد می باشد.

و: پیشینه تحقیق

با بررسی‌های انجام‌شده تاکنون پایان‌نامه و کتابی که به‌صورت مقارنه‌ای در مذاهب خمسہ مبانی فقهی تعدیل قرارداد را موردبررسی قرار داده باشند نیافته‌ام، اما کتاب، پایان‌نامه و مقالاتی مرتبط با این موضوع نوشته‌شده است که اجمالاً در ذیل به آن‌ها اشاره می‌شود:

کتاب:

۱- تعدیل قرارداد؛ تألیف سعید بیگدلی

در کتاب آقای دکتر بیگدلی مبحث تعدیل قرارداد به‌صورت تطبیقی با کشورهای از قبیل فرانسه، آلمان، سوئیس، ایتالیا مصر و کشورهای عربی بررسی شده است درحالی‌که در پایان‌نامه بنده به موضوع تعدیل قرارداد از دیدگاه مذاهب اسلامی و حقوق ایران پرداخته‌شده است.

پایان‌نامه:

۱- اثر حقوقی تورم در قراردادها و راه‌های جبران آن؛ علیرضا سیفی، دانشگاه پیام نور (گروه فقه و حقوق)

۲- تعدیل قرارداد- مطالعه تطبیقی؛ قاسم عبدالملکی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران: در این پایان‌نامه وضعیت تعدیل قرارداد به‌صورت تطبیقی در حقوق کشورهای فرانسه، آلمان، انگلیس، مصر، آمریکا و ایران صورت گرفته اما در پایان‌نامه بنده به موضوع تعدیل قرارداد از دیدگاه مذاهب اسلامی و حقوق ایران پرداخته‌شده است.

مقاله:

۱- مقاله با عنوان‌های (پژوهشی در تعدیل قرارداد؛ جواد فخار طوسی)، (تعدیل قرارداد در صورت حدوث تعذر مالی؛ مجید بنایی اسکویی)، (تعدیل تعهدات قراردادی بر پایه اصول و قواعد حاکم بر فقه اسلامی؛ علیرضا یزدانیان) درزمینه تعدیل قرارداد کارشده‌اند اما هیچ‌کدام از این مقالات مبنای فقه تعدیل قرارداد را به‌صورت مقارنه‌ای و از دیدگاه مذاهب خمسہ کارنکرده‌اند.

ز: روش تحقیق

برای انجام این پژوهش نگارنده با توجه به موضوع پژوهش «تعدیل قرارداد از دیدگاه مذاهب اسلامی و حقوق ایران» شیوه کتابخانه‌ای را انتخاب نموده است لذا روش تحقیق توصیفی-تحلیلی است، در این پایان‌نامه نگارنده با استناد به منابع فقهی معتبر مذاهب اهل سنت (حنفی، شافعی، مالکی، حنبلی) و امامیه و همچنین کتب حقوقی، مواد قانونی و پایان‌نامه‌ها در رابطه با موضوع مذکور مراجعه نموده است.

و در این پایان‌نامه با مراجعه به کتابخانه‌های موجود در مراکز علمی و دانشگاهی و نیز با بهره‌مندی از راهنمایی اساتید راهنما و مشاور نسبت به تحقیق و بررسی در خصوص سرفصل‌ها و مباحث مندرج در پایان‌نامه حاضر، اقدام شده است.

ح: قلمرو تحقیق

همان‌طوری که عنوان این پایان‌نامه «تعدیل قرارداد در فقه مذاهب اسلامی (حنفی، مالکی، شافعی، حنبلی، امامیه) و حقوق ایران است، باید محتوای پایان‌نامه عنوان یادشده را به صورت کامل پوشش بدهد، و از آنجایی که این پایان‌نامه به صورت تطبیقی بین مذاهب چهارگانه اهل سنت و مذهب امامیه و حقوق ایران است، نگارنده را ملزم می‌کند که به کتب فقهی معتبر هر مذهب و حقوق ایران که در عنوان پایان‌نامه یادشده‌اند مراجعه نماید.

ط: ساختار تحقیق

این تحقیق از یک مقدمه، سه فصل، نتیجه‌گیری و پیشنهاد تشکیل شده است که فصل اول آن تحت عنوان مفاهیم و کلیات که شامل پیشینه تعدیل قرارداد، مفهوم تعدیل قرارداد، اقسام تعدیل قرارداد و ماهیت حقوقی تعدیل قرارداد تشکیل شده است. فصل دوم تحت عنوان مبانی فقهی تعدیل قرارداد قواعد فقهی از قبیل قاعده لا ضرر، عسر و حرج، غبن حادث و نظریه شرط ضمنی به همراه مدارک و مستندات و شرایط استناد آنان مورد بررسی قرار گرفته‌اند. ضمناً در این فصل نظرات اهل سنت و تشیع مورد بررسی قرار گرفته است.

فصل سوم تحت عنوان مبانی حقوقی، قلمرو، شرایط و آثار تعدیل است که در این فصل مبانی حقوقی تعدیل قرارداد، قلمرو شمول شرایط استناد به آن و ضمانت اجرای تعدیل قرارداد مورد بررسی قرار گرفته و نظرات حقوقدانان نیز در آخر مباحث ذکر شده است

فصل اول: مفاهیم و کلیات

بخش اول: پیشینه و مفهوم تعدیل قرارداد و واژه‌های مرتبط با آن

مبحث اول: پیشینه تعدیل قرارداد در فقه

در فقه امامیه و اهل سنت، نظریه تعدیل قرارداد از اهمیت و جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و فقها اهتمام ویژه‌ای نسبت به آن دارند. بر همین مبنا خداوند متعال در آیه ۲۸۰ سوره مبارکه بقره می‌فرماید: «وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ» و اگر (بدهکارتان) تنگدست باشد، پس تا (هنگام) گشایش، مهلتی (به او دهید)؛ و (اگر به‌راستی قدرت پرداخت ندارد)، بخشیدن آن برای شما بهتر است-اگر بدانید».

خداوند متعال در این آیه بر این نکته تأکید دارند که اگر انجام تعهد بر شخص مشکل گردد، مهلتی برای او در نظر گرفته شود تا امکان آن را بیابید تا اینکه بتواند دین خود را ادا کند.

«در این زمینه در فقه اهل سنت مطالبی راجع به پذیرش نظریه عدم پیش‌بینی وجود دارد، چنانکه مطابق مذهب حنفی اجاره به علت عذر منفسخ می‌شود، زیرا اگر عقد در این صورت نیز الزام‌آور تلقی شود دارنده‌ی عذر ضرری را متحمل خواهد شد که بر اساس عقد به آن رضایت نداده است. بنابراین، امکان فسخ برای چنین شخصی، در حقیقت راهی برای جلوگیری از ضرر است»^۱.

در امر تعدیل قرارداد، در مباحث فقهی شیعه نیز این امر مورد اهمیت بوده و هم‌چنین به مواردی نیز اشاره شده است. به‌عنوان مثال یک نفر در مقابل دریافت اجرت، تعهد به کندن چاهی کرده است، اما پس از کندن مقداری، به علت مواجه شدن متعهد با لایه‌ای سفت همچون سنگ، آیا در چنین وضعیتی متعهد می‌تواند به‌قاعده عسر و حرج استناد کرده و از انجام تعهد خود شانه خالی کند؟

برخی از فقها از جمله صاحب جواهر و محقق بحرانی در این زمینه عقیده دارند که بله می‌توان در زمینه‌ی مربوط به‌عین مستأجره، مصادیق مشابهی بر مثال‌های ذکر شده در فقه امامیه آورد.

۱. السنهوری، عبدالرزاق احمد، الوسیط فی شرح القانون المدنی، بیروت، ۱۹۹۸ م، ص ۷۰۸.